Шашок М.О.

ТВОРЧІСТЬ ГНАТА ХОТКЕВИЧА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ (КІН. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Ставлення до творчості Гната Хоткевича до сьогодні викликає палкі дискусії серед фахівців. Контраверсійність його літературної спадщини не є здобутком сьогодення, а була відома вже на початку його творчої діяльності. Тому ми невипадково звернулися до такої вкрай складної, але актуальної теми. Мета нашої статті – переосмислити спадщину Хоткевича і його внесок в літературно-естетичну критику. Об'єктом статті є філософські погляди Хоткевича. Предметом статті є його погляди на літературу і театр в контексті його біографії.

Новизна статті полягає в тому, що застосовуючи біографічний метод до аналізу його творчості, ми спростовуємо тезу Ролана Барта і філософії структуралізму про те, що автор помер, а є лише його текст. Ми наполягаємо на тому, що спадщина Хоткевича має не лише історико-філософський інтерес, але й практичне значення для сучасної літературознавчої та естетичної критики, адже багато з письменницьких ідей залишаються плідними і в наш час. Достатньо згадати його сміливу, безсторонню критику драматургічних творів О. Кобилянської, І. Франка, М. Коцюбинського тощо. Скажімо, останнього він критикував за те, що мова його твору "Тіні забутих предків" не корелюється з етнокультурними реаліями, які він зображає, – тобто форма твору не адекватна його змісту. Хто, як не Хоткевич, блискуче знав реалії Гуцульщини, самобутність її культури, яку він описав в своїй повісті "Камінна душа"?

Перші твори Г. Хоткевича були не дуже вдалими, як і його "Поезія в прозі". Вони не стали явищем в літературі і були здебільшого сприйняті з нерозумінням, як пошук молодим автором свого шляху. Винятком у стриманому ставленні до перших прозових творів Хоткевича став відгук майбутнього академіка, а тоді ще дебютанта в літературній критиці Сергія Єфремова, який піддав нищивній критиці "Поезію в прозі" і мав для цього підстави.

Ці оповідання дійсно носили ознаки вторинності, несмаку в доборі сюжетів і примітивності в їх втіленні. Шлях Хоткевича до літературної майстерності був нелегким і позначений багатьма творчими експериментами сумнівної якості, які побачили світ через низькі вимоги видавців.

Єфремов, як відомо, не вважав перспективним цього молодого автора. Хоча, власне, на той час Хоткевич уже не був новачком у царині культури, а був добре знаний серед інтелігенції як талановитий бандурист, активний просвітянин, організатор першого в Російській Імперії українського робітничого театру. На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, у серпні 1903 року, він з'являється серед знаних письменників саме як культурний діяч, хоч офіційно вважався представником харківських робітничих профспілок. З огляду на це, стає зрозумілою його бурхлива реакція на образливий тон критичних зауважень С. Єфремова.

На цей критичний виступ Г. Хоткевич підготував відповідь і надіслав до "Киевской старины". Надрукувати її, на жаль, відмовились. Справа була в тому, що Хоткевич, на відміну від опонента, був людиною для редколегії чужою. Цю ситуацію добре розуміла Леся Українка, яка в листі до О. Кобилянської писала з цього приводу: "Чую, що в "К.Ст.." була "критика" на когось (чорненького), на Кримського і Хоткевича, як на "декадентів"... Має бути щось не конче мудре. Моя мама збирається відповісти в чиюсь оборону, а може,

і хтось (білий) щось напише" [1.1]. Єфремов був ознайомлений з гострою відповіддю і, будучи людиною гоноровою, визначив наперед і назавжди відповідне ставлення до Хоткевича та його творчості. Така гостра критика мала б вбивчі наслідки для будь-кого з молодих авторів, але не для Гната Хоткевича. І справа не в авторському імунітеті проти образ – Гнат Хоткевич був людиною з вразливою психікою. Гнат Мартинович усвідомлював справедливість критики, він розумів, що його оповідання надто слабкі і недосконалі, аби стати якимось особливим набутком. Справа, на наш погляд, в іншому.

Поява Хоткевича в літературі не була випадковою. Вона мала міцне коріння, яке не здатна була зламати ніяка критика. Негативний бік цієї критики полягав в тому, що вона назавжди розвела двох талановитих людей, котрі понад усе любили Україну, але були надто амбітними та безкомпромісними. Відраза С. Єфремова була такою, що ані час, ані стрімке зростання майстерності не змінили його ставлення до творчості Г. Хоткевича. У подальших працях він здебільшого оминав його, як когось не вартого уваги. Або говорив про нього побіжно.

Між тим хвилі, які підняли виступи Єфремова, ще довго не вщухали. На захист молодого письменника став Іван Франко у статті "Принципи і безпринципність".

До редакції "Киевской старины" звернулася з листом Леся Українка, але він не був надрукований. ЇЇ позиція не була безоглядною, вона не мала на меті спростовувати сувору критику, бо про перші прозові твори Гната Мартиновича вона дійсно була не надто високої думки. Леся Українка лише виступала за зваженість, людяність та високу фаховість критики. З цього приводу письменниця зазначає в листі до М. Павлика: "Єфремова я знаю, хоч не близько. Людина особисто порядна, переконання, наскільки мені відомо, національно-демократичні. Я з Єфремовим полемізувала, тільки моїй полеміці не довелось побачити світа... Єфремов мою думку про його (Гната Хоткевича) статтю знає..." [1.2].

Мине кілька років, і Леся Українка повернеться до цього питання. У листі до М. Кибальчича, 28 вересня 1909 року, вона писатиме: "Критика наша, правда, дуже відстала, та се тому, що взагалі в межах "російської культури" людей літературно освічених, дуже мало, а для критика не досить таланту і громадських цнот, тільки треба конечне спеціальної освіти, інакше вийде єфремовщина або хоткевичівщина. Не подумайте, що се я вже так холодно та нерозважно ставлюся до того, що в нас "закони пишуть" такі критики як... passous les noms!, що в нас автори діляться на "старших і молодших", неначе в школі, що в нас часто переймають "останній крик моди", не знаючи не раз, ще й А, В, С – все це дуже болить" [1.3].

Вислів "хоткевичівщина", мабуть, можна пояснити знайомством Лесі Українки зі слабкою статтею Г. Хоткевича "Літературні враження", що була вміщена в "Літературно-науковому віснику" за січень-лютий 1909 року.

Слід зауважити, що І. Нечуй-Левицький у статті "Українська декаденщина" згодом прийде до такої ж думки про перші твори Хоткевича, хоча і знайде інші слова і засоби, аби висловити до них своє ставлення. Він писатиме: "До декадентів належить і д. Гнат Хоткевич (Галайда) в своїх останніх новітніх утворах. В давніших своїх оповіданнях д. Хоткевич виступає, як песимістичний письменник" [2.1]. (Г. Хоткевич на це лише зауважить: "Великого оптимізму взяти було ніде".) І. Нечуй-Левицький, як і С. Єфремов, особливу увагу звернув на ту ж "Поезію в прозі", але був більш коректним і стриманим: "Це оповідання за такі страховища написане. Неначе якимось романтиком старої романтичної школи, або й сам Гофманом ще сто год назад. Решта оповідань у зелені книжці не такі страшні і написані реальніше, навіть є гарні й поетичні картини

природи, описання краси людської. Д. Хоткевича ми залічуємо до декадентів, естетів та еротистів" [2.2]. І далі: "Мова вже трохи попсована. Значення їх і самих декадентських сутінок в них добре і правдиво були показані й оцінювані в свій час д. Єфремовим" [2.3].

Виступи С. Єфремова мали позитивні наслідки, позбавивши Г. Хоткевича зайвої ейфорії з приводу власних досягнень, змусивши бути більш вимогливішим до своєї творчості. Наступні роки Гнат Хоткевич продовжував інтенсивно працювати. Починаючи з 1900 року він друкує в "Літературно-Науковому Віснику" низку оповідань, таких як "Шлях альтруїзму" "Різдвяний вечір", "Сердечна опіка". З приводу цих оповідань Леся Українка писала з Зеленого Гаю в листі до сестри О. Косач: "Приїздив до нас в гості на три дні Гнат Хоткевич з Харкова, малював тут види, їздив човном, читав свої твори (на сей раз вони були нічого собі)" [1.4].

Пошук Гнатом Мартиновичем свого місця в літературі помітила Наталя Кобринська, яка зауважила: "Гнат Хоткевич звісний тим, що в українськім письменстві шукає інших форм і нових доріг для своїх душевних почувань" [3.1].

Першою "золотою" сторінкою літературної творчості Гната Хоткевича стала його повість "Камінна душа" – твір виняткової краси і сили, твір, якому важко було знайти аналогів в тодішньому літературному процесі, бо то була сама душа письменника – бунтівна, непримиренна до сірої буденності.

Своїм пробудженням, крім таланту, він мав завдячувати ще збігу життєвих обставин у роки еміграції. Саме тут він відкрив для себе нову, досі не знану Україну – Гуцульщину, з її неповторними природними й людськими барвами. Її словом, її мелодіями, фольклором, побутом. Гуцульські Карпати полонили красою багатьох визначних письменників, які присвятили їм свої твори. Це й О. Федькович, І Франко, А. Крушельницький, М. Коцюбинський, але малописьменні гуцули були чутливі до присвячених їм творів. Навіть у блискучих мініатюрах М. Черемшини вони помічали нюанси, які відрізняють долинне Покуття від гірських полонин.

"Камінна душа" знайшла відгук у душах вибагливих цінувальників. Вона написана бездоганною живою гуцульською мовою, звичаєві замальовки в ній не нав'язливі, органічно вплетені в сюжетне тло, до того ж це один з небагатьох творів про гуцулів та Гуцульщину, де мова дійсно гуцульська, побут звичаї – дійсно гуцульські, логіка поведінки і навіть мислення героїв – теж гуцульські.

Саме тому, мабуть, усі славні попередники Г. Хоткевича сприймалися народною уявою як дорогі і бажані гості, а сам Хоткевич як своя, корінна людина. Ця повість не була наслідком особистих спостережень письменника, він добре знав дослідження про гуцулів та Гуцульщину В. Шухевича і твори своїх попередників. У перші ж місяці свого перебування на Гуцульщині він познайомився і близько зійшовся з В. Гнатюком – талановитим етнографом і фольклористом, знавцем і дослідником гуцульського краю і разом з ним вперше поїхав до Криворівні. Хоткевич вбирав в себе все те, що чув та бачив навколо себе, а також розповіді Гнатюка. Вони й були тим ключем , який відкрив перед митцем глибинні чари Гуцульщини у всій її красі та неповторності.

Через деякий час В. Гнатюк упевнився, що його допомога Гнату Хоткевичу була плідною. Він з радістю сповістив М. Коцюбинського, що на його матеріалах Г. Хоткевич написав "повість про опришків", а в травні 1911 року, вже цікавився його думкою про цей твір, і радів та щиро дивувався майстерності автора.

За роки перебування на Гуцульщині Хоткевич створив повість "Авірон", розпочав роботу над романом "Берестечко", написав драматичні твори "На залізниці", "Вони", "Емігранти", перекладає ряд творів російської літератури. Саме про цей відрізок свого

життя він згадує : "Написав я в Галичині багато, але багато з того й пропало. От були в мене "Опришки", ціла низка легенд про опришків, оброблених літературно, а де вони? Перебираючи своє барахло я щось їх не бачив. Із значніших речей я написав у Галичині повість "Авірон", "О полку Ігоревім", "Рогнідь", "Море", "На залізниці", тетралогію "Богдан Хмельницький" (в первісній редакції), "Камінні душа", гуцульських п'єс аж п'ять, і найбільша робота – історичний роман "Берестечко". Для нього я самі матеріли збирав два роки. Скільки то списаного паперу. Але подужати цеї речі так я й не подужав" [4.1].

Зайнятися видавничою справою, поставити її на міцний ґрунт було давньою мрією Хоткевича. Вперше він намагався видавати українські книжки ще в студентські роки. Пізніше Хоткевич заснував видавництво під назвою "Видано ВС.І.Гуртом". Митця ніхто не спонукав до роботи, нічого не нав'язував і не контролював видавничих планів. Допомоги він теж не мав ніякої. Все лягло на його плечі, але він не відступився. Існували певні складнощі у доборі літератури, твори мали бути невеликими за обсягом, зрозумілими малоосвіченим робітникам і селянам, повинні були бути в них національні почуття, і водночас певною мірою вони мали відповідати вимогам не дуже прихильної до українства цензури.

Г. Хоткевич змушений був звернутися до багатьох знаних письменників з проханням надати для друку свої твори. Але такі звернення не завжди мали позитивні наслідки. Б. Грінченко, який уже в той, чернігівський період видав біля п'ятдесяти книжок для народного читання, не бажав мати справу із студентом, який звернувся до нього, як до рівного, без належного пієтету. Хоткевича часто підводила його безпосередність і самовпевненість. Сам він згодом пригадував: "Пам'ятаю, щось писав Грінченкові про ціни, знижки і таке ін., торговельні справи, а він мені гордо відповів "я не торгівець". Отуди к бісу. А я так був і торгівець, і редактор, і коректор, і продавець, і в дуду грець. Ніколи не стратив 15 коп. на ваньку, щоб перевезти книжку зі складу, а таскав на горбі. Було, несеш дві пачки, мотузки в руки пов'їдаються, піт очі заливає. І книгоноша в мене був – селянин Зозуля з Біликів, Полтавської губернії, ходив по ярмарках. На тодішні часи таке просування книжок безпосередньо в маси було справою, думаю, неабиякої ваги. І з щетиниками я зв'язався, і з робітництвом: кожний робітник член гуртка (про нього потім) був у той же самий час – агентом продажу українських книжок в себе на заводі" [4.2].

Згаданий "селянин Зозуля" – Платон Зозуля, малописьменний селянин, добровільний книгоноша, ще й через 10 років писав Хоткевичу: "Милостивый государ, пожалуйста, пропишите, живи ли вы и находитесь ли в Харькове. Я вам посылал в марте месяце открытку. Но ответа не получил, потом мне один полтавский господин заявил, что он читал газету, что буд-то бы вы выехали за границу, потом узнал..., что вы в Харькове. Торговля плохая. Ваших накопилось 10 руб." [4.3].

Не дуже прихильно з різних причин поставилися до Хоткевичевої ініціативи і Леся Українка, і О. Кобилянська. Г. Хоткевич мав намір видати "Землю" О. Кобилянської. З цього приводу Л. Українка писала до неї на початку липня 1903 року: "Я бачила брата і питала його про Харківське видання "Землі", то він каже що, то не жадне товариство, а сам Хоткевич на власну руку видає і гонорару платити не заміряє (бо, відай, і не має звідки), але що він хоче щось там значно наскорочувати і взагалі зредагувати. Адже він не писав комусь про скорочення і редагуваня?

Коли хтось того собі не бажає, то нехай протестує, поки час. Я раджу протестувати, бо се поганий буде прецендент, для всіх авторів... Я зовсім не вважаю, аби д. Хоткевич був ліпший літерат, ніж хтось чорненький, аби мав аж редактором над кимсь ставитись непрошено!!" [1.6].

О. Кобилянська не погодилася друкувати свої твори. М. Коцюбинський виявив у цій справі більше розуміння, такту й демократизму. Його не образило звернення Г. Хоткевича з діловою пропозицією та комерційними викладами. Він надіслав Г. Хоткевичу для продажу п'ятдесят примірників своєї книжки "Дорогою ціною". Г. Хоткевич писав йому: "Коли піде Ваша книжка у книгоноші (на що я маю надію), то я б пустив би більше число йому, а остатні пустив би у книгарні по більшій ціні. Чи там може ще як. Одним слово, я маю на увазі поперед свого книгоношу, а потім уже книгарню; Ваша повість дуже придатна для народу, хоч ви не те говорити у своєму листі. Я давно маю видати для народу такі повісті по найдешевшій ціні, і може, шановний добродію, коли-небудь Ви дозволите мені видати сю книжку дешевим виданням з цікавою обкладинкою літографованою. А може ще у Вас є дещо подібне? […].

У цьому смислі Грінченкові "Під тих.(ими) вербами" невимовно придатні, хоч я лічу ту річ досить таки незграбною і примітивною та може іменно з приводу сієї примітивності вона так страшенно підходить до народного читання. Ваша річ однаково підходить..." [4.4].

Прихильність знаного письменника імпонувала Г. Хоткевичу і дала підстави зауважити згодом, що М. Коцюбинський "серед тієї маси напівлюдей культурних дикунів", яку являли тогочасні "майстри пера", робив "враження іменно чоловіка і європейця".

Лист цей був показовим не лише ставленням Г. Хоткевича до М. Коцюбинського як до людини і письменника: повага ця не була сліпою і безоглядною. Відомі виступи Г. Хоткевича з критикою позиції М. Коцюбинського, який невірно, на його погляд, оцінив творчість Філянського, та з критикою помилок у "Тінях забутих предків". Лист є характерним, бо в ньому, як у дзеркалі, відбився характер Гната Хоткевича.

На початку свого творчого шляху він щирий, доброзичливий, відданий справі, він ще не знає, що таке літературна гоноровість і зверхність до інших, а тим більше до колег по перу; це його вдача, його світогляд, таким він хоче бачити кожного з ким спілкується. Та водночас він самолюбивий, вразливий, не терпить зневаги, образ на які наражається. Це був protassis майбутньої драми, його відлюдкуватості та анахоретства.

На жаль, з видавничою справою у Хоткевича нічого не вийшло, хоча ця діяльність і додала йому нових вражень і нового досвіду. Відтворюючи деякі аспекти активної життєдіяльності Г. Хоткевича, слід передусім виокремити його досягнення як письменника, який лишив по собі значну літературні спадщину, найбільш визнані його твори прийшли до сучасників як свідчення виняткового, яскравого і самобутнього таланту.

У своїх творах письменник виривається за межі тогочасних соціальних та побутових реалій, інтуїтивно відчувши, що є тимчасове, а що є вічне. Вічне він писав своїми, одному йому властивими фарбами, що не тьмяніють з часом. На жаль, його творча спадщина зазнала непоправних втрат, а епістолярна спадщина (його листування з такими визнаними діячами нашої культури, як І. Франко, О. Кобилянська, Л. Українка, М. Коцюбинський, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Лисенко, О. Пілка), майже не відома читачеві. Та навіть у найскрутніші часи свого існування він не полишав листування з колегами. А колег з літературного цеху у нього було досить багато, адже він був особисто знайомий з Іваном Франком, Василем Стефаником, Наталією Кобринською, Іваном Трушем, Ольгою Кобилянською, Дмитром Січинським, Йосипом Стадником, Михайлом Яцьківим, Лесею Українкою, Марією Заньковецькою, Миколою Садовським, Іваном Карпенком-Карим, Панасом Саксаганським. Дуже виразним і показовим в контексті аналізу постаті Хоткевича є випадок, який описує Василь Стефаник. Одного разу Стефаник підійшов

до Хоткевича, який сидів за столом у кав'ярні, пив каву і щось завзято писав сторінка за сторінкою. Стефаник запитав: "Я не розумію, як ви можете так багато і так легко писати?" (очевидно натякаючи на його письменницьку плідність). Хоткевич відповів: "Бачите, така вже несправедливість на цьому світі. Вам досить написати кілька сторінок, щоб сказали, що ви маєте талант, а мені треба цілу книжку. Справедливо тільки одне: що ми обидва з цього нічого не маємо".

Зазначений випадок говорить про те, що Хоткевич був працьовитою людиною, яка, не жаліючи своїх сил та натхнення, писала, писала і ще раз писала.

Професор Рудницький згадує інший яскравий епізод з життя письменника. Хтось із друзів Хоткевича із співчуття сказав йому, що він міг написати дуже багато, якби мав постійну посаду. На що Хоткевич відповів, що, звичайно, міг би, але для канцелярії, а не для літератури.

Професор Олександр Білецький, відомий літературознавець, вітаючи Хоткевича з його 60-літтям, писав у 1937 році: "Ваша творчість була б помітною в будь-якій літературі, і, незалежно від моїх українських симпатій, я не міг би не оцінити поетичної сили "Богдана Хмельницького", широти і глибини зображення в повісті про Шевченка, проблемності і гостроти ситуацій в тих драмах, які я читав колись в рукописах і які до сих пір пам'ятаю".

У висновках слід зазначити, що Хоткевич був творчою людиною і ця риса була настільки органічно вписана в його сутність, що він не міг не творити. Він був емоційною людиною, відгукувався на всі події культурного життя в Україні. Рецензії митця не завжди були зважені, що викликало чимало нарікань, іноді йому бракували фаховості, але вони були завжди відвертими і щирими. Гнат Хоткевич – це світ слів, слів і образів, світ неповторний і захоплюючий.

Важливо зазначити, що Хоткевич своєю неординарною творчістю значно випередив свій час і його сучасники не могли адекватно та справедливо його оцінити. І тільки зараз, у культурну добу постмодерну, ми можемо повної мірою збагнути велич його таланту.

Більше за все нас приваблює в його постаті його нетрадиційність та народність його стилю мислення, зовнішня простота та пошуковість в галузі мистецтва, властиві йому намагання подолати власну непрофесійність тощо. Але в цій простоті і полягає справжня, життєва, а не штучна "університетська" мудрість. І паростки цієї мудрості чудово вписуються у дух нашого часу, часу великих змін в культурі, філософії та мистецтві.

Література:

1. Українка Леся. Твори. В 10 тт. Т.9. – К., 1965.
2. Нечуй-Левицький І. Вибрані твори. – К., 1979.
3. Рудницький М. Невгамовний темперамент. Гнат Хоткевич. Спогади. Статті. Світлини. – К., 1994.
4. Хоткевич Гнат. Твори в 2 тт. Т. 2. – К., 1966.
5. Єфремов С. В пошуках нової краси. – К., 1902
6. Шумило Н. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова. (До історії відомої політики) // Радянське літературознавство. – 1988. – №10.
7. Мороз Л. Символізм в українській драматургії // Сучасність. – 1993. – №4.
8. Чуб Дмитро. Люди великого серця. – Мельбурн, 1981.
9. Хоткевич Гнат. Бібліографічний показчик. – Х., 1994.
10. Нитченко Д. Універсальний талант Гната Хоткевича (спогади) // Березіль –К., 1994.